

ОРОЗБАЙ УРМАНБЕТОВДУН АЙТУУЧУЛУК ӨНӨРҮ

Кыргыз эли ар түрдүү жанрдагы эпикалык чыгармаларга өтө бай экендигин окумуштуулар бир ооздон баса белгилеп келүүдө. «Манас» башында турган улуу баатырдык эпостордон тартып «Кожожашка» чейин өзүнчө эле бир көркөм дүйнө. «Манас» эпосу – дүйнөлүк адабияттын тарыхында сейрек учураган уникалдуу кайталангыс зор көркөм эстелик. «Эр Төштүк» эпосу – мифтик- баатырдык эпостун мыкты үлгүсүн түзгөн өзүнчө олуттуу өзгөчөлүктөрү менен айырмаланган кайталангыс көркөм чыгарма. Кыскасы, кыргыз элинин баатырдык эпосторунун ар бири – өзүнчө сейрек учураган таң каларлык көркөм байлык.

XIX кылымда кыргыз жергесинде эки-үч ирет болуп, элдик оозеки чыгармачылык менен кеңири таанышкан белгилүү окумуштуу академик В.В. Радлов кыргыздарда эпикалык салт күчтүү өнүккөндүгүн адилет белгилеп кеткен. Бөтөнчө, түрк тилдүү элдердин ичинен кыргыздар баатырдык эпосторго бай экендигин айтып, «Манас» эпосун өтө жогору баалап, Ч.Валихановдон кийин аны дүйнө элдерине тааныштырган окумуштуу – В.В.Радлов.

В.В.Радлов кыргыздарда сөз искусствосу бөтөнчө өнүккөндүгүн айтып, сөз өнөрү эң жогору бийик деңгээлде экендигин таң калып, өзгөчө суктануу менен белгилейт. XIX кылым элдин тарыхында өзгөчө бир кайталангыс доор турбайбы. Баатырдык эпос, акындар поэзиясы, фольклордун башка толгон түрлөрү, жанлары гүлдөп өсүп, өнүгүп, турган мезгил экен. Тарыхый өнүгүштүн кийинки этаптарында элдик оозеки адабият мурункудай өнүкпөй басаңдап, анын айрым жанлары өзүлөрүнүн өсүп-өнүгүшүн токтоткон көрүнөт. Бирок эпикалык салт өзүнүн мурункудай жандуу өсүш кыймылын бир кыйла басаңдатканы менен, аренадан такыр чыгып, жоголуп кеткен жок. Буга «Манас» эпосунун бүгүнкү күнгө чейин эл арасында сакталып, айтылып келиши ачык күбө. Тилекке каршы, кыргыздын кенже эпостору «Манас» эпосунун көлөкөсүндө калып, башка элдерге анча белгилүү болбой келе жатат деген ойго келебиз. «Курманбек», «Жаныш, Байыш» «Эр Табылды» өндүү кенже эпостор шарттуу түрдө гана «Манаска» салыштырылып, кенже деген ат менен айтылып жүрөт. Ал эми чынында алардын ар бири дүйнө элдеринин эпосторунан ашып түшпөсө, кем түшпөйт. Окуяларга бай, көп варианттуу, элге кеңири тараган, элдин зор урмат-сыйына ээ болгон, көркөмдүгү бийик уникалдуу чыгармалардан. «Манас» эпосундай эле аларда кыргыз элинин улуттук сыймыгы, жалпы журттун сүйүктүү көркөм чыгармалары. «Манас» эпосундай эле композициялык түзүлүшү генелогиялык принципте курулганына күбө болобуз.

«Эр Төштүк» эпосунун органикалык уландысы – «Жоодарбешим», «Курманбек» эпосунуку – «Сейитбек», «Багыш» эпосунуку – «Толтой». Аталган эпостордун экинчи бөлүктөрү өзүнчө өнүккөн сюжетке, образдар системасына, поэтикалык каражаттарга ээ кайталангыс баатырдык эпостордон. Баатырдык эпоско мүнөздүү олуттуу белгилерди, касиеттерди, эпикалык салтты бекем сактаган көркөм чыгармалардан. Өзүнчө атайын илимий иликтөөнүн объектиси болууга толук татыктуу. Кыргыздарда эпикалык салт бүгүн да бөксөрбөй, өнүгүп өсүп келе жаткандыгынын ачык күбөсү. Белгилүү окумуштуу, манастануучу Райкул Сарыпбековдун негиздүү, талашсыз айткан бир пикирине көңүл буруп көрөлү. Ал минтип жазат: «Көпчүлүк элдерде эпос белгилүү гана бир доордо пайда болуп, андан ары ар кандай тарыхый кырдаалга байланыштуу өсүүсүн токтотсо, бизде эң байыркы кылымдардан тартып, мисалы, байыркы аңчылык уруунун көз карашын чагылдырган «Кожожаштан» бери XIV-XVIII кылымдардагы тарыхый окуяларды

чагылдырган эпостор аркылуу кечээ жакынкы күндөргө чейин өсүп-өнүгүп, жаңысы менен толукталып отурду». Андан ары оюн улантып, далил катарында «Курманбек» эпосун мисал келтирип, мындай дейт: «Мисалы, «Курманбек» эпосунун башкы каармандарынын бири Аккан (азан чакырган аты Абу-ал-латиф) 1616-1631-жылдары Могулстандын ханы болгон. Анын тушунда Курманбек мырза мамлекетте жогорку бийликтерди ээлеп, Сары-Көлдүн, кийин Кашкар, Жаркенттин акими болгон. Аккандын ар кандай согуштук аракеттеринде негизги кол башчыларынын биринин милдетин аткарган. Демек, XVII кылымдагы аталган инсандарды прототип кылып түзүлгөн эпос XVIII-XIX кылымдардын арасында пайда болуп, жаңы эпосторду жаратуу-кечээ жакынкы күндөргө чейин улантылып келгенин көрсөтүп турат. «Курманбектин» катарына «Эр Табылды», «Эр Солтоной» ж.б. кошсо болот. Ошентип, эпикалык салт бүгүнкү күнгө чейин өзүнүн таасирин, күчүн жогото электигине күбө болобуз». [1]

Буга биз сөз кылалы деп отурган «Сейитбек» эпосун мисал келтирсек болот. Эми «Сейитбек» эпосуна баш сөз жазышкан окумуштуулар бул чыгарманы тарыхый поэма деп баалашыптыр. Биз окумуштуулардын бул пикирине анча кошула албайбыз. Ошол эле окумуштуулар «Сейитбек» эпосунун баш сөзүндө минтип жазышат: «Эпос турмуш чындыгын көркөм жалпылаштырып берет, анда миф, фантастика, монументалдуулук басымдуулук кылса, тарыхый ырда жеке көрүнүштөр, айрым тарыхый окуялар конкреттүү чагылдырылат. «Сейитбек» эпосуна «Курманбек» эпосундай эле баатырдык эпосто учураган монументалдуулук, бийик баатырдык дух, эркиндик үчүн күрөш өндүү олуттуу касиеттер мүнөздүү. Демек, «Сейитбек» эпосун тарыхый поэма дебей, баатырдык эпос деп баалоого толук негиз бар. Биз мындай пикирге «Сейитбек» эпосунун мазмуну менен терең таанышкандан келдик.»

«Сейитбек» эпосунун негизги эки варианты бар. Орозбай Урманбетов менен Н.Абдиевдин варианттары боюнча өзүнчө «Эл адабияты» сериясы аттуу көп томдуктун бешинчи томунда жарык көрдү. О.Урманбетов менен Н.Абдиевдер «Сейитбек» эпосунан башка да эпикалык чыгармаларды мыкты айтышкан шыктуу, таланттуу адамдар. О.Урманбетов – «Эр Төштүк» эпосунун уландысы болгон «Жоодарбешим» эпосун да мыкты чыгармачылык менен жараткан айтуучу. «Жоодарбешим» эпосу да өзүнчө китеп болуп жарык көргөн. «Жаныш, Байыш» эпосунун оригиналдуу бир варианты да О.Урманбетовго таандык. «Гүлгаакы» аттуу көркөмдүгү бир кыйла дурус поэмасы да бар.

О. Урманбетов тажрыйбасы аз, кокустан келип калган «чала» айтуучу эмес. Ал 8 жаш курагында эле «Семетей», «Сейитбек» эпосторун угуп, айрым үзүндүлөрүн айта баштаганын эскерет. Демек, «Сейитбек» эпосу «Курманбек» эпосундай эле эл арасына кеңири тарап, айтылып жүргөнү белгилүү болуп жатат. «Сейитбек» эпосунун башкы темасы – дүйнөлүк баатырдык эпосто кеңири тараган, бекем салтка айланган өч алуу темасы. Сейитбек эрте жетим калып, атасынын досу Аккандын колунда тарбияланып өсөт. Эр жеткенде эллине келип, атасы Курманбекти өлтүргөн Дөлөндү өлтүрүп, атасынын өчүн алат.

«Сейитбек» эпосунун коипозициялык түзүлүшү «Манас» эпосундай эле генеалогиялык циклизация принцибинде курулганына күбө болобуз. Баатыр өлгөндөн кийин анын бүтүрбөгөн ишин уулунун бүтүрүшү, душмандан өч алышы жаңы чыгарманын жаралышына чоң түрткү болот. «Манас» баатырдын кунун кууп Семетейдин Коңурбайдан өч алышы, Сейтектин атасы Семетейди өлтүргөн Кыздан өч алышы өзүнчө өнүккөн сюжети бар, окуяларга бай чыгармаларды жаратып жатпайбы. Ошондой эле «Сейитбек» эпосунун идеялык-мазмунун аныктаган башкы темасы бул – өч алуу темасы.

«Эр Төштүк» эпосунун уландысы болгон «Жоодарбешим» эпосунун оригиналдуу вариантын жараткан таланттуу айтуучу – Орозбай Урманбетов.

«Манас» эпосундай эле кенже эпостор элдин узак тарыхый жолунда көп өзгөрүүлөргө, алымча-кошумчаларга дуушар болуп келгендиги мыйзам ченемдүү табигый көрүнүш. Мифтик баатырдык эпостун өзгөчө үлгүсү жараткан «Эр Төштүк», анын органикалык уландысы болгон «Жоодарбешим» эпостору өзүлөрүнүн мазмунунда

доордун өзгөрүүлөрүнө байланыштуу айрым алымча-кошумчаларга, толуктоолорго кабылган. Бирок жалпыга белгилүү салттык сюжетин, идеясын, башкы темасын, проблемасын бекем сактап келген. Мындай өзгөрүүлөр жөнүндө белгилүү окумуштуу А.Акматалиев өзүнүн адилеттүү пикирин төмөнкүчө билдирет: «Кыргыз эли өзүнүн менталитетине, коомдук-тарыхый өнүгүшүнө, аң- сезимине улам алга жылышына ылайык, мейли сюжет жагынан болсун, мейли образдар системасы жагынан болсун трансформациялануу, кайрадан ойлонуштуруу жагы менен жаңы багыттагы мазмунга ээ болуп, таанылгыс болуп өзгөрүүгө, эпос жанрынын алгач пайда болушунан тартып, өсүп-өнүгүп олтуруп, эң жогорку кульминациялык чегине жетип, андан кайра басаңдаган акыркы стадиясына чейинки бардык этаптарды өз кучагына камтыган эпосторду пайда кылды» [2].

«Эр Төштүк» эпосу, анын уландысы «Жоодарбешим», «Курманбектин» уландысы «Сейитбек», «Багыштан» кийинки «Толтой» ж.б. – генеалогиялык циклизация принцибинде өнүккөн баатырдык эпостор. Мындай көрүнүш В.В.Радлов адилеттүү белгилегендей кыргыздарда эпикалык салт өтө күчтүү экендигин ачык күбөсү.

«Жоодарбешим» - кыргыз элинин башка баатырдык эпосторундай эле окуяларга бай, көркөмдүгү бийик, көп варианттуу, элге кеңири тараган оригиналдуу көркөм эстелик. Суранчиев Калча менен Майрыков Жолдош өзүлөрүнүн жөндөмдүүлүгү, шыгына жараша түзүк варианттарын жаратышкан. Кытайлык кыргыздар арасында «Жоодарбешим» эпосу белгилүү экендигин айтуучу Абдыкерим Асандын айткан варианты ырастайт. Ал эми Орозбай Урманбетовдун варианты башкалардан өзгөчөлөнүп, окуяларга бай, көркөмдүгү бийик, айтуучу баатырдык эпостун салттык белгилерин чыгармачылык менен чебер өздөштүрүп, өзүнүн жеке оригиналдуу вариантын жараткан. О.Урманбетовдун варианты башкалардан айырмаланып чылк ыр менен төгүп айткан жагы менен артыкчылыкка ээ.

О.Урманбетов – «Кыз Сайкал» эпосунун да өзгөчө окуяларга бай, каармандары арбын, көркөмдүгү мыкты вариантын жараткан айтуучу. Белгилүү окумуштуулар К.Артыкбаев, С.Кайыпов «Кыз Сайкалды» баатырдык эпостун салттык белгилерин бекем сактаган кенже эпос катары баалашат. «Кыз Сайкал» эпосунун бир гана варианты бар. Ал О.Урманбетовго таандык. «Кыз Сайкал» эпосу эл арасында белгилүү болуп, ар ким, ар ким айтып жүргөнүн О.Урманбетов өзү мындай эскерет. «Кыз Сайкалды» мен жазуудан мурун көп кишилерден уктум: алгачкы окуясын ыр аралаш кара сөз менен 1917-жылы Ак-Суу районундагы Кайырма-Арык деген жерден Кайдуу раматылык кишиден уктум эле. Экинчи, биздин айылдагы Акматаалы абам айтчу эле, айрыкча Манас менен Сайкалдын кезигүүсүн. Өзүм да окуянын башынан аягына чейин элге айтып берип жүрчүмүн, азыр да олтура калган жерде «Кыз Сайкалды» баштап калсам кызыгып угушат. Мындан башка Кыз Сайкалдын окуясын Чүйдөн, Ысык-Көл, Тянь-Шандан уккамын». Кайдуу таланттуу манасчы катары Ысык-Көл аймагына кеңири белгилүү айтуучу. Улуу манасчы С.Каралаев Кайдуудан таасир алгандыгын, анын айтканын көп уккандыгы жөнүндө эл арасында ушул күнгө чейин айтылып жүрөт. Ал эми Акматаалы аксакал кесиби боюнча мугалим, элдик оозеки адабияттын үлгүлөрүн мыкты билген, оозунда сөзү бар, сөз билген, баалаган шыктуу адам болгон.

О.Урманбетовдун «Кыз Сайкал» эпосу «Манас» эпосунан алынганы ачык байкалып турат. «Багыш», «Толтой», «Кан Кошой» эпостору да «Манас», «Семетей» эпосторунун сюжетине байланыштуу жаралганы белгилүү. «Минтип чыгармадан чыгарма жаратуу түрк-монгол элдеринин, айрыкча чыгыш элдеринин фольклорунда көп кезигет», - дейт окумуштуу К.Кырбашев. Кыз Сайкал «Манас» эпосунда эпизоддук каарман катары сүрөттөлгөнүнө карабастан, элдин эсинде ашкан алп, баатыр кыз катары бекем сакталып калганына күбө болобуз. Кыз Сайкал Манас баатырды жеңе турган болуп, ээрден оодарып түшүрө турганда, «мусулмандын шери экен, шагын сындырбайын» деген тура.

С.Каралаевдин вариантында Кыз Сайкалдын образы бир кыйла кеңири элестүү, таасирдүү, көркөм сүрөттөлөт. Манас менен Сайкалдын жекеме жеке чыгышын манасчы мындай баяндайт:

«Кыргыз элдин шери экен,
Ачуум менен ыргытсам,
Кыргыздын бели сынат деп,
Кабарын укса кытайды,
Кайрадан кудай урат деп».

Манас баатыр менен Сайкалдын окуясы дүйнөлүк эпосто кенири учурап, бекем салтка айланган баатырдык үйлөнүү темасынын көркөм ачылганынын ачык күбөсү. Ошентип, О.Урманбетов – «Кыз Сайкал» окуясын чыгармачылык менен чебер өздөштүрүп, чыныгы баатырдык эпостун деңгээлине жеткирген таланттуу айтуучу. «Кыз Сайкал» эпосунун негизги темасы жалпы элдик биримдик, ынтымак, элдин эркин жашоосун коргоо, сактоо, Кыз Сайкалдай баатыр кыздын эрдик иштерин даңазалоо.

О.Урманбетов «Гүлгаакы» аттуу элдик поэманын мыкты үлгүсүн жараткан чебер айтуучу катары да белгилүү. Гүлгаакы жөнүндөгү баян элге кеңири тараган, көп варианттуу чыгарма. Ырас, көпчүлүк варианттар кыска схема түрүндө айтылат. Алар Улуттук илимдер академиясынын кол жазмалар фондусунда сакталууда. Жалгыз гана О.Урманбетовдун варианты окуяларга бай, көркөмдүгү бийик, толук түрдө айтылат. Окумуштуу Т.Орозова «О.Урманбетов эл арасында көп жүрүп, айтуучуларлардын кебине кулак түрүп, элдик оозеки чыгармачылыкты терең өздөштүрүп, фольклордун ички закондорун тереңдеп түшүнгөн, көркөм сөзгө бай, чыгармачыл инсан. Анын айтуусундагы чыгармалар көркөмдүк деңгээли жогору, образдар системасы терең иштелген, толук кандуу варианттар десек болот. О.Урманбетовдо айтуучулукка караганда жаратуучулук талант басымдуулук кылат», - деп өтө жогору, адилеттүү, калыс баасын берет.

Окумуштуулар бир ооздон адилеттүү белгилегендей, Орозбай Урманбетов – катардагы гана эпикалык чыгармаларды айтуучу эмес, өзүнүн окуяларга бай, кеңири сюжеттүү, сюжеттик курулушу, композициялык түзүлүшү мыкты, образдар системасы терең иштелген, баарынан мыктысы көркөмдүгү бийик баатырдык эпостордон, элдик поэмалардан оригиналдуу, уникалдуу варианттарын жараткан таланттуу айтуучу.

Орозбай Урманбетов 1927-жылы Ысык-Көл районундагы Карал-Дөбө айылында төрөлгөн. 1980-жылы күтүлбөгөн жерден жол кырсыгына учурап жарык дүйнө менен коштошкон. Айыл чарба институн ийгиликтүү бүтүрүп, ветврач болуп эмгектенип жүргөн. Айыл чарба адистиги бар, жогорку билимдүү адам кайдан элдик чыгарманы мыкты айтсын деген субъективдүү пикир жаралып, өз убагында чыгармачылыгы объективдүү бааланбай, чыгармалары жарык көрбөй келген. Замандын өзгөрүшү менен чыгармалары «Эл сериясы» аттуу басмада өзүнчө китеп болуп жарык көрдү.

Академик В.В.Радлов чыныгы эпостун жаралышы үчүн олуттуу, зарыл тарыхый шарт керек деп, мына буларды көрсөтөт: «Биринчиден, ырчы элдин чыныгы мүчөсү таланттуу адам болууга тийиш. Ал элдик оозеки адабиятты мыкты өздөштүргө, терең билген айтуучу болуш керек». Өзүнүн оюн бекемдеп, негиздеп, фин окумуштуусу Ленкротту мисал келтирет. Карелофиндердин «Калевала», «Калевапозг» аттуу эпостору эл арасында үзүндү түрүндө гана жашап, бир бүтүн бүткөн көрүнүшкө ээ эмес эле. Окумуштуу ошол үзүндүлөрдү бириктирип, бир бүтүн көрүнүшкө келтирип, эпос жаратып, таланттуу айтуучу болуп чыга келген. Ленкротту илим дүйнөсү эпосту түзгөн эмес, эпосту жараткан таланттуу айтуучу катары өтө жогору баалайт. Анткени окумуштуу элдик оозеки адабиятты мыкты билген, терең сүйгөн, элдин чыныгы мүчөсү болгон, элдик айтуучу болгон. Орозбай Урманбетов жөнүндө ушундай пикир айтсак, чындыкты, калыстыкты айткан болобуз.

О.Урманбетовдун бай көркөм мурасы – атайын чоң илимий иликтөөнүн объектиси боло турган баалуу, актуалдуу маселе. Биз жалпы мүнөздө О.Урманбетовдун чыгармачылыгына мүнөздүү айрым бир гана өзгөчөлүктөрүнө токтолдук. Таланттуу эпик-айтуучунун чыгармаларынын ар бир өзүнчө атайын, терең, кеңири мүнөздөгү илимий иликтөөгө татыктуу.

Адабияттар:

1. Сарыпбеков Р., Мукасов М. «Сейитбек»-кыргыз элинин поэмасы. Китепте: «Курманбек», «Сейитбек» «Эл адабияты» сериясы. 5-том. –Бишкек, 1998.
2. Кыргыз адабиятынын тарыхы, 3-том. –Бишкек, 2004. 3 б.

УДК 39

Чокотегин М.

Издөнүүчү

БОЗ ҮЙ ЭМЕРЕКТЕРИН ТОПТОРГО БӨЛҮҮ

Боз үйдүн эмеректерин топторго бөлүү эл арасында жана айрым адабияттарда жарым-жартылай болсо да жыгачы, кийизи (тутуусу), чийи, боо-чуусу майда-чүйдөлөрү менен делген бөлүк-төргө бөлүнүлүп жүрүлөт. Мындайлардын соңку жыйынтыгын маалымдоочу энциклопедиялык, терминологиялык сөздүктөрдү кош-тото чечмелесек.

Жыгачына кирүүчү: кереге – боз үйдүн дубалы катары тур-гузулуучу жайылуучу, жыйылуучу касетке ээ жазалга, уук – кереге менен түндүктү бириктирүүчү чабакча жыгачтардан жасалып буюм, түндүк – боз үйдүн төбөсүнөн жарык киргизүү жана от жакканда түтүн чыгууга ылайыкталган эки же андан да көп алкакчалардан толук айлана түрүндөгү жазалган жыгач, босого-таяктар- кирип-чыгууга арналган курулма.

Кийизине (тутуусуну) кирүүчү: туурдук - боз үйдүн керегесин, ууктун билегин бастыра жабуучу өрө кийиз, үзүк – боз үйдүн ууктарынын үстүнөн жана керегелеринин башынын бир аз жерин чапчыта жабуучу калың кийиз, түндүк жабуу – түндүктүн үстүнөн жабылуучу төрт чарчы кийиз, эшик- кирип-чыгуучу жерди тосо турган бир өң эле кийиз же чийден согулуп, кийиз менен капталган калканч.

Чийине: мүмкүнчүлүктөнсө керегенин сыртынан калоого ко-шумча иретинде колдонууга арналган токулга.

Боо-чуулары жана башкалары делген топко кирүүчүлөргө аты аталгандай эле негизинен боз үйдүн эмеректеринин бир бирине байланып бекемделишин камсыздоочу бүткүл боолору, жазалгалоо-го жана көмөкчү иретинде колдонулуучу эмеректер кирет.

Демек, мындай бөлүнүүлөрдөн жыгачы жалаң жыгачтан, кийи-зи (тутуусу) жалаң кийизден, чийи жалаң чийден, а боо-чуу жана башкалары ар ыкмалар менен көптөгөн үлгүлөрдө жумшак да, катуу да ар түрдүү материалдардан турган эмеректер экендигин аңдасак да болот.

Ошентип, жыгачы бирөө каркасын тургузууну жаратса, ту-туусу аны жабууга, чийи тегерете каланууга гана милдет аткара, а боо-чуу жана башкалары көптөгөн милдеттерди аткарат.

Мындайда топтордун акыркысынын көп түрдүүлүгүнөн, алар-ды кошумча тартиптештирүүгө зарылчылык келип чыгышы абзел. Кеп иретинде иш башын басылмаланган эмгекке таяп андагы эмеректерге мүнөздөмө берүүдөн баштасак.

Баш чалгыч - керегелердин бир бирине капшырылган жерин бекемдөөгө арналган эмерек.

Кереге чалгыч - керегелердин жалпы тутумун бекемдөө максатында арчынлатыла бириктирүүчү эмерек.

Босого чалгыч - босогонун эки четки эки таяктарына баш босогону кошуп керегеге бекитүүгө аталган жип же тасма.

Уук боо - ууктун башын керегенин башына бекитүүгө ар бир уукка баш жагынан 6—8 смче (эшик ууктардан бөлөгүнө) жеринен көсөлүп, ага бир учун түйүндөп 50—60 см келген боо ички бетинен сыртын карай өткөрүлгөн боо.

Тизгич - ууктардын абалынын туруктуулугун камсыздоо максатында анын билегинин жогорку жагына жакын жери боюнча айланта ар бирине оролто чалынып чыгат. Ал эң биринчи ууктан башталып, аягы ошол уукка келип бекитилет.

«**Жел боо**» деп аталган узундугу 4,5—6 м.дей келген 2 аркандын бир учтары

түндүктүн алкагына тушма туш байланып бекитилет. Бул боо үйдү тигерде түндүктү көккө көтөрүүдө, бүгүүдө (жыярда) тең салмактуулугун сактап кайра түшүрүп алганга жана өтө катуу шамалдарда ал боолорго салмак салып, туруктуулугун жогорулатууда чоң мааниге ээ.

Кырчоо -үй тигилип бүткөндөн кийин, үйдүн керегесинин орто жеринен бир аз төмөнүрөөк тушунан туурдуктун сыртынан тегерете босогонун таягынын бирөөнө бекилип, айланта тартылып келип, анын экинчи жан таягына бекитилип байла-нылат. Ал аркан жоонураак бир бүтүн бөлүктөн турат.

Тегирич — эни 20—40 см.че келип, терме таардан даярдалган кооздук жазалгасы. Ал ууктардын матоосунун жо-горураак сыртынан, үзүктүн ичинен тегерете айландырылып тартылат да, түймөлүү чачылары керегенин башына тиер-тийбес болуп салаңдап турат.

Кылдырооч — кооздоо жана жылууроо максатында терилген таар. Кереге бою же андан пасыраак бийиктикте таардын 3—5 эни бириктирилип тигилип, кереге менен канат чийдин ортосуна тартылат.

Чыгдан — ашканага тосулган чий. Анын ичине идиш-аяк коюлуп, тамак-аш сакталат. Чыгдандын бийиктиги 1,6—1,8 м узундугу 2,5—3,5 м келген чырмалган чийден турат. Эки-үч жерине бакан тирелип коюлат. Чыгдандын эки жагындагы үчтөн алты боосу уук менен керегелерге байланылат. Чыгдан бышык жана кооз болсун үчүн баш, аягы 10—15 см.че жери кездеме менен көбөөлөнөт. Өйдө жагындагы көбөөгө сайма сайылып, чачы тагылат.

Бакан — боз үйдү тигүүдө, бүгүүдө колдонулуучу, жоондугу билекке жакын, узундугу 3—5 м келген, бир учу ачакей, экинчи учу мукур учталган жыгач. Ал түз өскөн четин, арча, балаты жана башка жыгачтардан даярдалат. Бакан түндүктү көтөрүүдө, түшүрүүдө; үзүктү, түндүк жабууну, эшик чийди салууга; эшик боону түндүктөн өткөрүүгө, жаанда от жакканда түндүк жабуунун бир бурчун тирөөгө, кар жааганда ичинен түрткүлөп үзүктүн үстүндөгү карды түшүрүүгө, шамалда бел баканды туура коюп ууктарды тиретүүгө, кийиз жазаганда, чийдин сыртынан кошо таңып коюуга, чий согууга, өрмөк курууга ж. б. жумуштарга колдонулат.

Ошентип, жогоруда аталып, кыскача мүнөздөгөн боз үй эмеректерин топторго бөлүүдө — жыгачына: кереге, уук, түндүк, эшик босого таяктары менен; тутуусуна: туурдук, үзүк, түндүк жабуу, кийиз же чийге кийиз капталган эшик; чийине: чий; боо-чуусуна: баш чалгыч, кереге чалгыч, босого чалгыч, уук боо, түндүк боо, үзүк боо, туурдук боо, кырчоо, чийлери жана башкалар делип көрсөтүлүп келет. Демек, мындан жыгач, тутуусунан, чийинен бөлөктөрү бүт эле — боо-чуулары делинген топко эсептелинип жүргөндүгүн көрүүгө болот.

Бул боо-чуулары делинген чоң топтон боз үйдү тургузуудагы катыштыгына карата бирдейлик ыкмага келтирүү максатында төмөндөгүдөй топторго туруктуу бөлүүнү максаттуу деп ойлор элем. Албетте боз үйдү жазоодо, тигүүдө, пайдаланууда айрым этнографиялык буюм-тайымдарды кошуп чаташтырбастан боз үйдүн өзүнө гана энчилүү болуп, жасалгалоого түздөн-түз байланыштуулугу бардан — чырмалган канат чий, кылдырооч, жабык баш, а жабдуулукка байланыштуулугу бардан — чыгдан, ала бакан, ача бакан, бакан эсептелиниш керек. Демек, бул жагдайлардан боз үй эмеректери жалпысынан: жыгачына, тутуусуна, чийине, боо-чуусуна, жасалгасына, жабдуусуна делген топторго нукуралана так бөлүнүшүп, турмуш-жашоо шарттардан колдонулуучу бөлөк буюм-тайымдардан аралашыла чаталышынын болбоосу максатка ылайык.

Жыйынтыкта мындай бөлүүлөр — боз үйдү түшүнүүдө, түшүндүрүүдө, жасоодо, тигүүдө, пайдаланууда ирээттикти камсыздамакчы.

Литература:

1. Кыргыз Совет Энциклопедиясы, 1-том, 512-бет. Кыргызча – орусча сөздүк, (Юдахиндин түзүүсүндө), -М.,1965, 272-бет.
2. Чокотегин М., Боз үй байыркы бабаларыбыздан мурас турак жай, -Б., 2007, 29-36 беттер